Павел Георгиев (Шумен)

МАНАСТИРЪТ ПРИ ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА — СРЕДИЩЕ НА ПРОСВЕТНА И КНИЖОВНА ДЕЙНОСТ ПРЕЗ IX—X ВЕК

Приемането и утвърждаването на славянската писменост в средновековна България и създаването на старобългарската литература в края на IX и X в. са обичайни теми, които повече от столетие занимават наши и чужди учени, главно историци и лингвисти. Специален интерес около тези изследвания заслужава въпросът за средищата на просветна и книжовна дейност по онова време. Ситуирането на тази дейност в политическите центрове на българската държава е резултат от проучването на паметниците на старобългарската книжнина, в които се съдържат единствените сведения за нея[1]. От тях се черпят данни за дейността на книжовниците от Симеоновия кръг в Преслав и просветното дело на Климент и Наум в Девол и югозападните предели на българската държава. Въз основа на тях изследвачите на старобългарската литература и днес продължават да сочат две главни школи, в които тя е била създадена — Преславската и в югозападните български земи, известна като Охридска[2]. Свой принос в охарактеризирането на Преслав като голям просветен и книжовен център през IX—X в. имат и резултатите от археологическото му проучване. Откритите десетки старобългарски надписи и графити в него са сигурно указание в тази насока[3]. За доказателство, че Преслав е най-старият книжовен център у нас, обикновено се приема обстоятелството, че там е открит най-ранният славянски епиграфски материал[4].

В същото време Плиска, в периода на чието политическо и културно първенство се заражда славянската просветна и книжовна дейност, остава безименна в историята на българската просвета и книжовност, главно поради отсъствието на конкретни свидетелства за нейното значение. Едва напоследък, макар и доста общо, се заговори за приноса на първата ни столица в създаването на единна за североизточните български земи Плисковско-Преславска книжовна школа[5]. Аргументацията на тази идея обаче досега се търсеше единствено в историческите сведения около приемането и настаняването на учениците на Кирил и Методий от княз Борис[6]. Отсъствието на повече и по-подробни сведения и изобщо податки за дейност на първите славянски просветители в Плиска обикновено принуждава учените да приемат тезата на В. Златарски, според която първоначалната славянска просветна и книжовна дейност е била пренесена направо в Преслав, в новосъздадения по това време манастир в Патлейна[7]. Пребиваването на Климент, Наум и Ангеларий в Плиска е било съвсем кратко и не е било съпроводено с някаква особена дейност. Още през 886 г. Климент е бил изпратен в Девол, а Наум, презвитер Константин и др.

славянски учители били преместени в Преслав[8]. Причина за тези действия била опасността от отрицателното отношение и действия на византийското духовенство и на прабългарската аристокрация срещу славянската културно-просветна политика на княз Борис[9].

До преди няколко години на подобно тълкуване на събитията около създаването на основните книжовни средища в България през 80-те години на IX в. не противоречаха никакви факти. На това се дължи и тяхното широко и безпрепятствено навлизане в съвременната литературоведческа наука. Проведените напоследък интензивни археологически проучвания в Плиска обаче доведоха до натрупването на нов материал, който допринася в определена степен за допълнителното осветляване на тези въпроси[10]. Резултатите от анализа и извлечените от него данни характеризират първата българска столица като първостепенен по време и значение просветен и книжовен център, непосредствено след приемането на славянската писменост в България.

Най-голямо и значимо средище на просветната и книжовна дейност в Плиска е манастирът при Голямата базилика, който през последните години беше цялостно проучен[11]. Манастирът е представлявал обширен комплекс от различни по предназначение сгради, разположени в обособени дворове около известна с внушителните си размери и монументалност Голяма базилика. Данните от относителната и абсолютна хронология на строежите в него показват, че той е бил заложен успоредно с окончателното изграждане на базиликата през 70-те години на IX в. Характерът на комплекса се определя най-пълно от особеностите на централната сграда от северната страна на базиликата. По местоположение, планировка, както и по откритите край нея архиепископски и епископски оловни моливдовули сградата се определя като архиепископски дворец. Присъствието ѝ в манастира потвърждава изказаното от Н. Мавродинов мнение, че седалището на българския архиепископ от втората половина на IX в. се е намирало при Голямата базилика[12]. Самата базилика Н. Мавродинов основателно разглежда не толкова като манастирска, колкото като архиепископска и катедрална църква на столицата. Връзката ѝ с Дворците, както и някои особености в нейния план намират обяснение с ролята, която базиликата играела в церемониала на новопокръстения княжески двор. След проучването на комплекса около базиликата ние разполагаме със сигурни свидетелства, че той също е бил свързан с дворцовия церемониал.

Специален интерес в случая представляват данните от проучването на една сграда, южно от базиликата. Тя е разположена напречно на двора между манастирската ограда с главната порта и помещението пред притвора на базиликата. В план сградата е имала две големи и почти еднакви зали, разположени от двете страни на малко помещение — вестибюл. При разкопките тя се разкри силно разрушена. Запазени са, и то частично, само нейните основи. Определянето на предназначението на сградата дължим преди всичко на специфичното ѝ място спрямо базиликата. Ако се съди от някои писмени сведения, във византийската столица през IX—X в., а и по-късно, в непосредствена близост до големите храмове се намирали сгради, които изпълнявали ролята на училища, школи и други подобни учреждения. В съседство със св. София например се намирала патриаршеската библиотека и свързаният с нея скрипторий[13]. В близост до същата църква и намиращото се тук седалище на духовно-религизната власт е бил разположен дворецът Магнаура, в който през втората половина на IX в. се

помещавала прочутата едноименна висша школа[14]. В книгата си „За церемониите" Константин Багрянородни говори за покрити коридори (галерии) и дървени стълби, които свързвали св. София с Магнаурския дворец[15]. Пак там, при описанието на тържествените шествия на византийския император до църквата св. Богородица Халкопратийска, се споменава за намиращата се непосредствено да църквата διδασκαλία (училище)[16]. Според описанието на Константин Багрянородни местоположението на дидаскалията спрямо църквата е напълно аналогично на това на сградата от южната страна на голямата базилика. При излизане от катихуменията, т.е. галерията на църквата, императорът слизал по дървена стълба, по която се изкачвал преди литургията. На слизане, преди да стигне до края на стълбата, той завивал и влизал в дидаскалията и от там, спускайки се по друга стълба, излизал пред вратите на храма, откъдето заедно със свитата си се отправял към Дворците. От север сградата от манастира при Голямата базилика е долепена до помещение-анекс, в което е открита долната част от стълбата, водеща към галериите над притвора и страничните кораби на базиликата[17]. Заедно с това двуделният план на самото помещение-стълбище позволява да се допуска наличието на неговия горен етаж на второ стълбище, което да води до сградата до него. Срещу двора пред въпросната сграда се намира главната манастирска порта, която водела на юг към Дворците във Вътрешния град на Плиска. Всичко това е напълно тъждествено на описаното от Константин Багрянородни и едва ли би могло да се приеме за случайно съвпадение. Аналогията по-скоро трябва да се счита за поредно потвърждение за пълното възприемане у нас през втората половина на IX в. на византийския дворцово-църковен церемониал. В контекста на това схващане сградата от юг на Голямата базилика може да се тълкува като дидаскалия, т.е. училище или школа за преподаване на знания. На това тълкуване не противоречи и планът на сградата: големите зали на долния и на горния ѝ етажи са напълно пригодни за подобни цели.

Второто важно доказателство при определяне на сградата южно от базиликата и изобщо на манастира при базиликата като средище за просветна дейност са намерените при разкопките материали. Особен интерес представляват две находки, открити в близост до сградата-дидаскалия. Първата е малък железен инструмент, единият край на който е шилообразно заострен, а другият е сплескан и оформя малка лопатка. Предметът представлява пособие за писане — stilus или писало, служещо за обучение върху покрита с восък дъска (tabellae ceratae). Подобни пособия са познати още от античността, но продължават да се използуват и през средновековието във Великоморавия, Полша, Русия и др[18]. Широкото им разпространение показва, че са били използувани предимно за обучение в писане. За писане бил използуван острият край, а сплесканият като лопатка служел за изтриване на написаното върху покритата с восък дъска, оформена обикновено като диптих или триптих[19]. По този начин се пестяло от скъпия за времето си пергамент, използуван само за книжовни цели[20]. Примери за обучение в писане „върху дъска" или водене на записки от монаси по това време са известни от катехизисите на игумена на Студийския манастир Теодор Студит[21]. Несъмнено по същия начин се водело обучението в писане и в манастира при Голямата базилика, където досега са открити четири подобни пособия. Такива писала напоследък бяха намерени и в някои от Преславските манастири: при Кръглата църква, Тузлалъка и Под манастира[22].

От казаното до тук става ясно, че сградата южно от Голямата базилика е била средоточие на просветна дейност. В нея, подобно на организираното от Климент старобългарско училище в Девол, са били обучавани духовници за нуждите на новосъздадената българска църква[23]. Големите размери на сградата (повече от 35 м дължина) и реалните данни за наличието на втори етаж в нея подсказват, че тя едва ли е била изцяло заета от училището. Напълно допустимо е там да се е помещавал и скрипторий, където е била водена и книжовна дейност. Косвени указания в тази насока дават някои археологически находки от разкопките в манастира: останки от подвързията на книги, предполагаем инструмент за линииране на пергамент и др. Особено показателни са данните за ранна датировка на някои старобългарски произведения, като „Учителното евангелие" на Константин Преславски.

Съществуващата през втората половина на IX в. школа за просветна и книжовна дейност при Голямата базилика се намирала в рамките и следователно под контрола на българската архиепископия тук. Отначало тя е била поставена в услуга на резидиращото в архиепископията византийско духовенство и по всяка вероятност цялостната ѝ дейност е била водена на гръцки език. Показателни в тази насока са откритите още при първите разкопки на базиликата гръцки надгробни и други надписи. Промени в характера и насоките на тази дейност настъпили изглежда след встъпването на катедрата на българската архиепископия на Йосиф (Стефан), за когото се знае, че споделял славянизаторската политика на княз Борис в църковната йерархия[24]. Точната дата на неговото ръкополагане за български архиепископ не е известна, но, както сочи В. Златарски, то е станало след пристигането на учениците на Методий в България и преди оттеглянето на княз Борис от трона през 889 г.[25] Встъпването на Йосиф (Стефан) на архиепископския трон в годините между 886 и 889 дава сигурни указания, че неговата резиденция е била архиепископията при Голямата базилика в Плиска. Особен интерес за нас представлява известието на старобългарския разказ „Чудо с българина Георги", че при пристигането си архиепископ Йосиф (Стефан) дошъл заедно с „други учители и наставници"[26]. Според В. Златарски под „други" в този извор трябва да се подразбират славянските учители и наставници, които архиепископът довел на мястото на византийските предшественици[27]. Споменаването им заедно с името на архиепископа ни кара да допускаме, че най-малко част от тях са били настанени в дидаскалията в рамките на архиепископията. Засега липсват известия за имената на дошлите с архиепископ Йосиф (Стефан) учители и наставници. Не е коментиран този въпрос и в съществуващата историческа литература. Не е изключено обаче, според нас, заедно с българския архиепископ в Плиска да са пристигнали дошлите по това време от Константинопол „поп и дякон с книги", за единия от които Е. Георгиев допуска, че е бил презвитер Константин, по-късно Преславски[28]. Напълно е възможно по това време в Плиска да са пристигнали и откупените от Византия ученици на Методий, за които се говори във второто житие на Наум[29]. В школата при българската архиепископия ще да са били настанени и започнали своята просветителна и книжовна дейност и пристигналите най-рано от Великоморавия в Плиска Климент и Наум. Всичко това довело до поврат в дейността на школата при Голямата базилика, която след 886 г. се превръща в първото по големина и значение славянско книжовно-просветно средище в България. Важни данни за извършената промяна в характера и насоките на дейността на школата дават откритите там старобългарски надписи и графити. Особен интерес сред тях представлява един двуезичен

надгробен надпис, открит в манастирския некропол само на няколко метра от сградата на дидаскалията[30]. В първата си част надписът е на гръцки, а във втората на старобългарски. Палеографски, езиково и особено според данните от археологическата среда, в която е намерен, надписът може да се датира от края на IX или началото на X в. Сравнен с известните от Преслав двуезични надписи той отразява един по-ранен етап в утвърждаването на славянската писменост в България[31]. Важен паметник в това отношение е друг, силно повреден надгробен надпис, от който е запазено само името „Гаврил"[32].

За няколко години, между 886 и 893 школата при българската архиепископия в Плиска вероятно е допринесла много за подготовката на значителен брой славяноезични духовници и книжовници, благодарение на което е станало възможно постепенната замяна на гръцкия език със старобългарски. В школата са творили най-видните за времето си славянски книжовници, като презвитер Наум, презвитер Константин (Преславски), а за кратко време до заминаването си в Девол и презвитер Климент. В този кръг ще да е бил и завърналият се от Константинополската школа Симеон, а също и приелият през 899 г. монашески сан княз Борис. Преводаческата и друга книжовна дейност на дейците от този кръг довела до подготовката и провеждането на обявената през 893 г. реформа „пръложение книгъ".

В годините на управлението на Владимир (889—893) дейността на книжовно-просветната школа в Плиска изглежда е била затормозена и дори спряна от враждебното отношение на княза спрямо християнската религия. Известно е, че в Учителното евангелие на Константин Преславски, завършено през 893—894 г. се загатва за някакви изпитания, на които били подложени славянските просветители и християнски проповедници по времето на написване на творбата[33]. Тези сведения намират потвърждение и в някои данни за разрушаване и изоставяне на сгради в архиепископията при Голямата базилика наскоро след тяхното изграждане. Изцяло е била разрушена например сградата на дидаскалията и скриптория. Трудно е да се каже със сигурност дали това е станало още по времето на Владимир, което е допустимо, като се вземат предвид някои косвени съображения. Възможно е това да е била и една от причините за пренасянето на славянската книжовно-просветна школа от Плиска в Преслав. С преместването на столицата през 893 г. Преслав се утвърждава като нов център на създадената в Плиска славянска книжовно-просветна школа. В новата столица, под непосредствените грижи на Симеон, тя получила още по-добри условия за пълноценна книжовна работа. В резултат в края на IX и началото на X в. се раждат забележителните литературни творби на Константин Преславски, Йоан Екзарх и други старобългарски писатели, които прославят за векове името на Преслав като общославянски книжовен и културен център.

С пренасянето на книжовната школа в Преслав не се слага край на просветната дейност в манастира при Голямата базилика. Наистина сградата на дидаскалията била напълно разрушена и не била повече възстановена, но в новоизградените през X в. части на манастира се откриват метални писала, закопчалки от книги и др. находки, които свидетелстват за непресекваща учебна дейност. По някои от камъните и плочите на новите постройки продължили да се издълбават знаци с начертание на глаголически и специфични кирилски букви. Всичко това още веднъж доказва значението на манастира като огнище за духовна култура и през X в.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, 306—307; 312—313; Дуйчев, Ив.. Из старата българска книжнина. С., 1943, с. 37 и сл.; Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 116 и сл.

[2] За двете школи в старобългарската литература вж. Георгиев, Е. Разцвет на старобългарската литература през IX—X в. С., 1962, 56—75. Сполучлив опит за уточняване съдържанието на понятието книжовна школа вж. у Гълъбов, Ив.Ранни школи на стария български книжовен език. — БЕ, 1968, 2—3, 141—148; Същият. Старият български книжовен език и неговите книжовни школи. — — в. „Антени", VIII, 1978, бр. 38, 12—13.

[3] Иванова, В. Надписът на чъргубиля Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Сб. надписът на чъргубиля Мостич. — С., 1955, с. 43 и сл.; Станчев, Ст. Писмените паметници от Преслав. — Археология, V, 1963, 3, 37—42; Гълъбов, Ив. Средновековната българска кирилска епиграфика за последните 30 години. — Археология, XVII, 1975, 4, с. 13 и сл.; Ovtcharov, D. A Cyrillic Inscription of 931 in Preslav. — Bulgarien Historical Rewiew, 1976, 2, 71—75.

[4] Георгиев, Е. Пос. съч., с. 37 и сл.

[5] Гюзелев, В. Княз Борис първи. България през втората половина на IX в. С., 1969, 369—370.

[6] Златарски, В. Н. История на българската държава през Средните векове, I, 2, С., 1971, 227—232; Милев, Ал. Пос. съч. 120—123; Тезата на Е. Георгиев, че княз Борис приел учениците на Кирил и Методий в Преслав, а не в столицата Плиска се нуждае от подкрепата на доказателства. Срв. Георгиев, Е. Пос. съч., с. 158.

[7] Златарски, Н. В. Към историята на откритията в местността Патлейна стар български манастир. — ИБАИ, I, 1924, 146—162.

[8] Златарски, Н. В. История. . . , с. 232, 239, 246.

[9] Пак там, с. 231; Георгиев, Е. Пос. съч., с. 75.

[10] Непубликувани разкопки на автора.

[11] Разкопките се водят под ръководството на П. Георгиев и Ст. Витлянов. Резултатите са необнародвани.

[12] Мавродинов, Н. Базилката в Плиска и българският дворцов церемониал, — ИБАИ, XIII, 1939, 246—252.

[13] Лихачева, В. Д. Искусство книги. Константинополь XI в. М., 1976, с. 33, бел. 9.

[14] Пак там, с. 34.

[15] Беляев, Д. Т. Богомольные выходы византиских царей в городские и пригородские храмы Константинополя. — Byzantina, III, СПб. 1906, с. 109, 124, бел. 2.

[16] Пак там, с. 125.

[17] Ivanova, V. La Grande basilique de Pliska. — ИБАИ, XII, 1938, p. 365 sq.; Michaïlov, St. Nouvelles fouilles à la Grande basilique de Pliska. Actes du XIV^{e} Congrès Int. de Etudes Byzantines, III. B., 1976, p. 367 sq.

[18] Daremberg, Sh. et E. Saglio. Dictionnaire des Antiqutes grecques et romaines, IV, 2, P., 1918, p. 1510, fig. 6634; Медведев, А. Ф. Древнерусские писала X—XV вв. — СА, 1960, 2, 63—88; Zak, I. Z dziejow znajomosci pisma w Polsce. — Slawia Antiqua, V. Poznan, 1956, 377—387.

[19] Daremberg, Sh. et E. Saglio. Op. cit., vol. V, 1—5, fig. 6811; Орлов, С. Н. Писало и дощечка для письма из Новгорода. — СА, 1962, 2, 238—239, рис. 1.

[20] Гошев, Ив. Българо-гръцки фрагмент от Плеслав. — ГНМ, V, 1926—1931, с. 251, бел. 1.

[21] Пак там, с. 251, бел. 2.

[22] Непубликувани материали на Т. Тотев.

[23] Гошев, Ив. Пос. съч., с. 250; Милев, Ал. Пос. съч., 126—127.

[24] Златарски. В. Н. Български архиепископи-патриарси през Първото българско царство (до падането на източната му половина). — ИИД, VI, 1924, с. 49 и сл. За името на този български архиепископ вж. Снегаров, Ив. Неизвестен досега препис от разказа „Чудо с българина Георги". — ИИБИ, 3—4, 1951, с. 295—296.

[25] Златарски, В. Н. История. . . , 264—296.

[26] Снегаров, Ив. Пос. съч., 295—296.

[27] Златарски, В. Н. Пос. съч., 264—265.

[28] Георгиев, Е. Пос. съч., 63—65; Зыков, Э. Г. К биографии Константина Преславского. — В: Сб. Българо-руски литературни връзки през средновековието. С., 1977, с. 86 и сл.

[29] Златарски, В. Н. Пос. съч., 244—245.

[30] Georgieff, P. Eine Zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. — Palaeobulgarica, II, 1978, 3, 32—43.

[31] Ibidem, 41—43.

[32] Надписът е непубликуван.

[33] Георгиев, Е. Пос. съч., 181—182; Зыков, Э. Г. Пос. съч., с. 75.